

ФІНАНСОВІ ІНСТРУМЕНТИ ПРИСКОРЕННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ДОНБАСУ

А. Г. Шемаєва, Ю. В. Касперович, Д. М. Гладких

Збройна військова агресія Російської Федерації призвела до тяжких людських та матеріальних втрат, які Україна продовжує нести щодня з 2014 р. Ураховуючи масштаб проблем, їх вирішення спроможна осягти тільки держава бюджетними коштами із залученням приватних та міжнародних партнерів. Так, якщо завдання політиків полягає в організації процесу, то науково обґрунтована робота фінансистів покликана його істотно прискорити. Позитивно, що хоч і з деяким запізненням, але на загальнодержавному рівні якісно сформовано стратегічне бачення політики відновлення миру та підтримки внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Додатково до вже реалізованих загальних та спеціальних фінансових інструментів прискорення реінтеграції окупованих територій Донбасу можна запропонувати такі, потенційно можливі у майбутньому: відновлення банківської системи на звільнених територіях; збереження та посилення санкцій проти РФ як країни-агресора; проведення фінансової оцінки реальних і потенційних втрат від гібридної війни для позовів у міжнародні судові юрисдикції з метою отримання репарацій; створення безпечних умов виплати заборгованості з пенсій; збереження високого рівня видатків Державного бюджету України в обсязі не менше 5 % ВВП для забезпечення національної безпеки і оборони України; запровадження екологічних програм відновлення навколишнього природного середовища постраждалого регіону; припинення заходів із розмінування звільнених територій; запровадження у майбутньому на звільнених територіях спеціальних економічних зон «Крим» та «Донбас» із низкою податкових та митних пільг.

Зважаючи на обмеженість ресурсів, систематизація вже реалізованих та майбутніх інструментів державної підтримки з боку різних органів влади постраждалих громадян та регіону надає їх повномасштабну картину. Попри активізовану вичерпну кількість спеціальних інструментів, обсяг їх фінансування залишається недостатнім відносно до втрат від розв'язаної РФ гібридної війни. Наукова дискусія щодо доцільності, набору та механізмів реалізації нових фінансових інструментів зробить процес майбутньої реінтеграції окупованих територій політично та економічно безпечнішим.

Ключові слова: фінансові інструменти, реінтеграція, окуповані території, Донбас, Крим, внутрішньо переміщені особи, бюджетні програми, субвенції, банківська система.

Liudmyla Shemaieva, Yuliia Kasperovych, Dmytro Hladkykh

FINANCIAL INSTRUMENTS OF ACCELERATING REINTEGRATION
OF THE OCCUPIED TERRITORIES OF THE DONBAS

The armed military aggression of Russia has led to serious human and material losses, which Ukraine continues to carry out daily from 2014. Given the scale of the problem, it can be solved only by the state with budget funds with the involvement of private and international partners. So if the task of politicians is to organize the

Шемаєва

Людмила Григорівна – доктор економічних наук, професор, завідувач відділу фінансової безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

Касперович Юлія Володимирівна

кандидат економічних наук, головний консультант відділу фінансової безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

Гладких Дмитро Михайлович

кандидат економічних наук, доцент, заступник завідувача відділу фінансової безпеки Національного інституту стратегічних досліджень

process, then scientifically grounded work of financiers can significantly accelerate it. It is positive that, however with some delay, the strategic vision of restoring peace and IDPs' supporting policy has been well-formed at the national level.

In addition to already implemented general and special financial instruments for accelerating the reintegration of the occupied territories of Donbas to the potential future can be offered the following: restoration of the banking system in the liberated territories; preservation and strengthening of sanctions on the Russian Federation as an aggressor country, carrying out a financial assessment of the real and potential losses from hybrid warfare for claims in international judicial jurisdictions in order to obtain reparations; creation of safe conditions for payment of arrears of pensions; maintaining a high level of expenditures of the State Budget of Ukraine in the amount of not less than 5 % of GDP for ensuring the national security and defense of Ukraine; introduction of ecological programs for the restoration of the environment of the affected region; intensification of mine clearance activities of the liberated territories; the introduction in future of the special economic zones "Crimea" and "Donbas" at the liberated territories with a number of tax and customs credits.

Given the limited resources available, the systematization of already implemented and future instruments of state support by different authorities for affected citizens and the region provides their full-fledged picture. Despite the wide list of special tools, their funding remains insufficient as regards the losses from hybrid war started by the Russian Federation. A scientific discussion on the feasibility, composition and mechanisms for implementing new financial instruments will make the process of future reintegration of the occupied territories more politically and economically secured.

Keywords: financial instruments, reintegration, occupied territories, Donbas, Crimea, internally displaced persons, budget programs, subventions, banking system.

Постановка проблеми. Збройна військова агресія РФ призвела до тяжких людських та матеріальних втрат, які Україна продовжує нести щодня з 2014 р. Згідно з однією з оцінок [1], за методикою чотирикратного співвідношення до ВВП втрати активів на анексованій території АР Крим, від окупації частин Донецької та Луганської областей у 2014 р. становили близько 100 млрд дол. США. Анексія Криму та окупація частини Донбасу терористичними організаціями, т. зв. «Д/ЛНР», спричинила переїзд на підконтрольні українській владі території вразливої та чисельної соціальної групи внутрішньо переміщених осіб. Відбулося найбільше у Європі з часів Другої світової війни внутрішнє переселення 1,8 млн людей. Проблеми із житлом та зайнятістю для більшості із них залишаються нагальними. Рівень середньомісячного доходу на одну особу домогосподарства ВПО (2239 грн станом на березень 2018 р.) залишається нижчим відносно фактичного прожиткового мінімуму (3215 грн). Вирішення окресленої проблеми з урахуванням її масштабу спроможна подужати тільки держава, використовуючи бюджетні кошти та залучаючи приватних і міжнародних партнерів.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Комплексні дослідження економіко-фінансових аспектів гібридної війни викону-

ються в рамках наукової школи Національного інституту стратегічних досліджень під керівництвом В. П. Горбуліна [2; 3], О. С. Власюка [4], О. М. Ляшенко, Л. Г. Шемаєвої (фінансова безпека) [5], Я. Б. Базилюк (економічна безпека) [6], О. В. Собкевич (безпека реального сектору); наукові розвідки в окремих предметних сферах здійснюють Д. Ю. Венцковський, Д. М. Гладких (грошово-кредитна та банківська безпека), С. В. Давиденко, Ю. В. Касперович (фіскальна безпека) [7], Л. П. Лондар (боргова безпека) та інші вчені.

Представники вітчизняних наукових шкіл досліджували в основному історико-політичну [8–13], інформаційну, соціальну [14–17] та екологічну [17; 18] проблематику. Водночас у рамках цих шкіл усе ж було підготовлено окремі нариси з фінансової проблематики реінтеграції. Так, П. Гай-Нижник із Науково-дослідного інституту українознавства відзначав першочерговість соціального капіталу: «Для того щоб вийти на стадію врегулювання конфлікту і бути готовою до його розв'язання, Україна мусить насамперед залучити до підготовки реінтеграції той соціальний капітал, який вона отримала у результаті Революції Гідності, прямі контакти громадянського суспільства з тимчасово окупованою територією та її мешканцями» [9, с. 15]. Крім того, він же передбачав, що «для майбутньої реінтеграції Криму потрібна

буде велика кількість фінансових ресурсів (відновлення господарської системи, ліквідація екологічних проблем тощо), а тому вже зараз у бюджеті України необхідно формувати відповідний резервний фонд. Окремим питанням стоїть проблема необхідності створення Фонду із реінтеграції окупованих територій України» [9, с. 40].

В. Білецький із Донецького національного університету імені Василя Стуса пропонував: «Після перемоги над агресором цю категорію людей – випробуваний, так би мовити, “кістяк нації” потрібно заслужено винагородити... Але й сама ця винагорода повинна відповідати заслугам – пропонуємо тут, наприклад, суттєво і позитивно зменшити податки для таких осіб або їхніх родичів, якщо вони не просто перебували під фізично-ментальним гнітом окупаційного Інферно, а й зазнали розправ» [10, с. 229].

В. Смолій, С. Кульчицький, А. Якубова з Інституту історії України Національної академії наук України наголошували, що «провідною демографічною тенденцією є динамічне старіння регіону. Із врахуванням більш раннього виходу на пенсію (через шкідливість низки виробничих процесів) воно лягає важким тягарем на державний бюджет» [11, с. 298].

П. Бурковський за результатами систематизації останнього соціологічного опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з метою відновлення довіри мешканців Донбасу до держави рекомендує, в першу чергу, підтримувати гідний рівень оплати праці для працівників бюджетної сфери (учителів, викладачів, лікарів та ін.) і припинити тиск з боку контролюючих та перевіряючих органів на місцевих підприємців [16, с. 65].

Інші науковці розглядали економічні та, зокрема, фінансові питання в основному крізь призму передумов та поточного стану розгортання гібридної війни, залишаючи поза увагою їх роль у реінтеграції окупованих територій.

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У процесі реінтеграції окупованих територій Донбасу фінансові аспекти за значущістю слід визначати наступними після політичних. Так, якщо завдання політиків полягає в організації процесу, то науково обґрунтована робота фінансистів спроможна його істотно прискорити. Відтак узгоджена в цілому політична домовленість та громадська

підтримка розгортання миротворчої місії ООН на лінії розмежування (бажано, із поступовим просуванням вглиб території до взяття під контроль кордону з РФ) вимагає посилення уваги до фінансових інструментів реінтеграції.

Метою статті є систематизація існуючих та напрацювання майбутніх фінансових інструментів прискорення реінтеграції окупованих територій Донбасу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Позитивної оцінки заслуговує якісно сформоване на загальнодержавному рівні (хоч і з деяким запізненням) стратегічне бачення політики відновлення миру та підтримки внутрішньо переміщених осіб. Так, наприкінці серпня 2016 р. було схвалено Концепцію (далі – *Концепція*), а в грудні 2017 р. вже і Державну цільову програму відновлення та розбудови миру в східних регіонах України (далі – *Державна цільова програма*). В частині підтримки ВПО у грудні 2015 р. на два роки була затверджена Комплексна державна програма щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року (далі – *Комплексна державна програма*). По її завершенню в листопаді 2017 р. була схвалена Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року (далі – *Стратегія*). Під час громадських, міжнародних та міжвідомчих обговорень вказувалося на окремі недоліки прийнятих нормативних актів. Більшість із них були враховані в останніх документах, які в затвердженій редакції заслуговують на високу оцінку.

Основним викликом для реалізації всіх зазначених документів є обмеженість публічних фінансових ресурсів. Так, найпершими джерелами їх реалізації зазначаються бюджетні кошти. Згідно з *Концепцією* та *Державною цільовою програмою* їхнє фінансове забезпечення здійснюється за рахунок коштів, що передбачаються в державному бюджеті на відповідний рік, коштів місцевих бюджетів, а також за рахунок міжнародної фінансової і технічної допомоги та інших джерел, не заборонених законодавством. Аналогічно *Комплексна державна програма* передбачала проведення заходів за рахунок коштів державного бюджету та інших

джерел, передбачених законодавством. Джере-лами фінансування заходів з реалізації *Стратегії* є кошти державного та місцевих бюджетів і кошти з інших джерел, не заборонених законодавством.

Розвиваючи раніше запропоновані [7] методичні підходи до оцінки бюджетного фінансування вже реалізованих заходів з реінтеграції окупованих територій та підтримки постраждалих громадян (зокрема, ВПО та учасників АТО), їх можна умовно розподілити на загальні та спеціальні інструменти.

Загальні інструменти фінансової політики з реінтеграції окупованих територій та підтримки ВПО:

1) *бюджетна децентралізація* із зростанням фінансової спроможності місцевих органів влади об'єднаних територіальних громад, одночасним розширенням кола їхніх повноважень та посиленням відповідальності. Успішність бюджетної децентралізації, у т. ч. на території Донецької та Луганської областей, варто оцінювати як дієвий захід протидії сепаратизму та федералізації в Україні;

2) *інструменти державної фінансової підтримки регіонального розвитку*, зокрема: Державний фонд регіонального розвитку (затверджено 6 млрд грн Державним бюджетом України на 2018 р.); субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій (5 млрд грн); субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад (1,9 млрд грн), а також збільшення фінансування бюджетних програм розвитку АПК, дорожньої інфраструктури та медицини у сільській місцевості. Підраховано, що на розвиток територій у 2018 р. з Державного бюджету України заплановано спрямувати близько 37,8 млрд грн. Сума не включає в себе освітню та медичну субвенції, додаткові дотації, субвенції та дотації соціального захисту населення;

3) *проект «Громадський бюджет»*, який, окрім великих міст регіону Донбасу (Маріуполь, Краматорськ, Бахмут, Вугледар, Добропілля, Дружківка), доцільно також поширити на обласні бюджети Донецької та Луганської областей.

Спеціальні бюджетні інструменти фінансової політики з реінтеграції окупованих територій та підтримки ВПО:

1) *надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, у т. ч. на оплату житлово-комунальних послуг*, фінансується з 2014 р. (головний розпорядник – Міністерство соціальної політики України, далі – *Мінсоцполітики*). За п'ять років гібридної війни (2014–2018 рр.) загальний обсяг фінансування бюджетної програми становить 12,8 млрд грн;

2) *фінансова підтримка заходів із залучення до роботи членів малозабезпечених сімей та внутрішньо переміщених осіб в умовах експерименту* фінансувалася з 2017 р. у фактичному обсязі 3,1 млн грн (при затверджених 20 млн грн та запланованих 4,5 млн грн). У 2018 р. обсяг фінансування знов затверджений на рівні 20 млн грн, у т. ч. за січень–квітень ц. р. вже витрачено 3 млн грн, або еквівалент минулого року (головний розпорядник – *Мінсоцполітики*);

3) *субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо підтримки територій, що зазнали негативного впливу внаслідок збройного конфлікту на сході України*, фінансувалася з 2017 р. у фактичному обсязі 16,8 млн грн (план – 17 млн грн); на 2018 р. затверджено 34 млн грн, або вдвічі більше, ніж у попередньому році (головний розпорядник – Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, далі – *МТОТ*). У 2017 р. за результатами відбору проектів МТОТ було погоджено пропозиції від Виконавчого комітету Маріупольської міської ради (15 млн грн), Покровської (1,58 млн грн) та Дружківської (0,14 млн грн) міських рад Донецької області. У Луганській області – від Северодонецької міської ради (0,28 млн грн). Запропоновані проекти були спрямовані на придбання у комунальну власність житла для надання в тимчасове користування внутрішньо переміщеним особам та придбання обладнання і програмного забезпечення для оформлення та видачі паспорта громадянина України з безконтактним електронним носієм та паспорта громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм для центрів надання адміністративних послуг, що обслуговують населення, яке проживає по обидві сторони лінії зіткнення.

4) здійснення заходів сприяння зайнятості ВПО. Згідно із Постановою Кабінету Міністрів України від 08.09.2015 р. № 696, до заходів сприяння зайнятості ВПО належать: компенсація зареєстрованому безробітному з числа ВПО фактичних транспортних витрат на переїзд до місця працевлаштування, витрат для проходження попереднього медичного та наркологічного огляду; компенсація витрат роботодавця на оплату праці за працевлаштування на умовах строкових трудових договорів зареєстрованих безробітних з числа ВПО, витрат на перепідготовку та підвищення кваліфікації таких осіб. Відповідно до останніх змін, що були прийняті в грудні 2017 р., компенсація витрат роботодавця на оплату праці проводиться за кожен непарний місяць роботи протягом року, але не більше ніж за 6 календарних місяців (для окремих категорій – двох років та 12 місяців відповідно). Підставою для припинення фінансування зазначених заходів визначено скасування дії довідки про взяття на облік ВПО. Як повідомляє Державна служба зайнятості України (ДСЗУ), за період з 1 березня 2014 р. до 31 травня 2018 р. її послуги отримували 93 815 ВПО, з них 81 956 – громадяни, що одержали довідку про взяття на облік відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 509 (табл. 1). Водночас з плином років кількість отримувачів послуг ДСЗУ з числа внутрішньо переміщених осіб помітно зменшилася;

мували 93 815 ВПО, з них 81 956 – громадяни, що одержали довідку про взяття на облік відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 509 (табл. 1). Водночас з плином років кількість отримувачів послуг ДСЗУ з числа внутрішньо переміщених осіб помітно зменшилася;

5) податкові та соціальні пільги для ВПО. Зокрема, звільняються від оподаткування ПДФО та військовим збором грошова допомога ВПО для покриття витрат, у т. ч. на оплату житлово-комунальних послуг (пп. 165.1.1 пункту 165.1 статті 165 Податкового кодексу України); благодійна допомога на користь ВПО, виплачена (надана) благодійниками, у т. ч. благодійниками – фізичними особами, які внесені до Реєстру волонтерів антитерористичної операції, міжнародними благодійними організаціями (їхніми філіями, представництвами), перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

6) локальні програми із відновлення інфраструктури Донбасу та соціально-економічної підтримки ВПО на рівні місцевих бюджетів.

Таблиця 1

Динаміка надання послуг Державною службою зайнятості України внутрішньо переміщеним особам у 2014–2017 рр.

Категорія громадян	Кількість ВПО за 2014–2017 рр.		Динаміка за роками				
	Загальна кількість ВПО з 1 березня 2014 р.	з них: громадяни з довідкою про взяття на облік із 1 жовтня 2014 р.	2015	2016	% до попереднього року	2017	% до попереднього року
Отримували послуги	89,5	77,6	45,5	24,3	53,4	17,4	71,6
Мали статус безробітного	70,4	64,5	38,5	21,6	56,1	14,8	68,5
Отримували допомогу по безробіттю	52,2	48,5	28,6	15,9	55,6	10,1	63,5
Працевлаштовані, усього, у т. ч. за договорами ЦПХ та самостійно	29,9	26,5	11,3	6,8	60,2	5,9	86,8
Проходили професійне навчання	7,6	7,3	3,1	2,3	74,2	2,1	91,3
Брали участь у громадських та інших роботах тимчасового характеру	9,8	9,3	4,2	2,7	64,3	1,8	66,7

Крім того, у Державному бюджеті України на 2018 рік *вперше передбачено чотири нові бюджетні програми* зі спрямуванням коштів на:

1) *заходи щодо захисту і забезпечення прав та інтересів осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок дій незаконних збройних формувань та/або органів влади Російської Федерації на окремих територіях Донецької та Луганської областей, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та тимчасово окупованій території України, а також підтримки зазначених осіб та членів їхніх сімей із затвердженим обсягом фінансування 96,7 млн грн (головний розпорядник – МТОТ);*

2) *пілотні заходи з реагування на проблеми для розвитку, викликані переміщенням осіб та поверненням комбатантів із затвердженим обсягом фінансування 59,4 млн грн (головний розпорядник – МТОТ);*

3) *фінансову підтримку заходів із створення робочих місць для відтворення та розвитку інфраструктури Донецької області із затвердженим обсягом фінансування 80 млн грн (головний розпорядник – Мінсоцполітики);*

4) *субвенцію з державного бюджету місцевим бюджетам на виплату грошової компенсації за належні для отримання жилі приміщення для внутрішньо переміщених осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, та визнані інвалідами війни III групи відповідно до пунктів 11–14 частини другої статті 7 або учасниками бойових дій відповідно до пунктів 19–20 частини першої статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», та які потребують поліпшення житлових умов, з обсягом фінансування 25 млн грн (головний розпорядник – Мінсоцполітики);*

Поряд із зазначеними бюджетними інструментами фінансової політики з реінтеграції окупованих територій та підтримки ВПО, державою було запроваджено низку позабюджетних:

1) *спрощена процедура вступу до навчальних закладів для абітурієнтів з тимчасово окупованого півострова Крим, з тимчасово непід-*

*контрольних територій Донецької і Луганської областей, або які проживають вздовж «лінії зіткнення». Без результатів ЗНО, паспорта, атестата вони можуть вступити до закладів вищої або професійно-технічної освіти через освітні центри «Донбас-Україна» та «Крим-Україна». За даними Міністерства освіти і науки України, у 2017 р. через такі освітні центри (ОЦ) до українських закладів вищої освіти (ЗВО) вступили 1550 осіб, що на третину більше, ніж у 2016 р. Зокрема, через ОЦ «Донбас-Україна» **вступили 1346 осіб** (з яких понад 1 тис. – на бюджетну форму навчання); через ОЦ «Крим-Україна» – **204 абітурієнти** (з них на бюджет – 156 осіб). За консультацією до освітніх центрів **звернулися 3733 та 1076 вступників** відповідно;*

2) *державна соціально-економічна програма «Доступне житло» з надання державної підтримки для будівництва/придбання доступного житла через Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву. Розмір державної підтримки становить: 30 % – для громадян, які потребують поліпшення житлових умов; 50 % – для громадян, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; 50 % – для внутрішньо переміщених осіб. Програмою «Доступне житло» можуть скористатись громадяни (сім'ї), які перебувають на обліку та потребують поліпшення житлових умов; у яких відсутня на праві власності житлова площа (без урахування житла, що знаходиться на тимчасово окупованій території); які мають у власності житлову площу не більше 13,65 м²; середньомісячний грошовий дохід яких разом із доходом членів їхніх сімей із розрахунку на одну особу не перевищує п'ятикратного розміру середньомісячної заробітної плати у відповідному регіоні, розрахованого згідно з даними Державної служби статистики України;*

3) *кредитні програми, проекти міжнародної технічної допомоги за підтримки міжнародних організацій та країн-донорів. Так, за даними Міністерства фінансів України, Європейським інвестиційним банком було запроваджено проект «Надзвичайна кредитна програма для відновлення України», термін тривання якого з 13 травня 2015 р. до 31 грудня 2021 р. Він має на меті підтримку багатосекторних комплексних заходів з інвестування в сектори муніципальної та соціальної інфраструктури для подолання наслідків конфлікту в Східній Україні,*

унаслідок якого частини цього регіону в період з березня до початку вересня 2014 р. зазнали руйнації. Однак вибірка коштів (станом на 30.06.2018 р.) здійснювалася лише в 2015 р. і становила 15 млн євро, або 7,5 %, від суми позики в обсязі 200 млн євро.

Можна запропонувати ще кілька потенційно можливих у майбутньому фінансових інструментів прискорення реінтеграції окупованих територій Донбасу та АР Крим, що доповнюватимуть уже реалізовані.

1. *Відновлення повноцінного функціонування банківської системи на звільнених територіях.* Поточний стан справ у банківській сфері на анексованому РФ Кримському півострові залишається складним. До березня 2014 р. жителі Криму користувались повною номенклатурою банківських послуг, що пропонували відділення українських банків різних форм власності: державні (ПАТ «Державний ощадний банк України», ПАТ «Державний експортно-імпорتنний банк України», ПАТ «АБ «Укргазбанк»); з іноземним капіталом (зокрема, ПАТ «Райффайзен Банк Аваль», ПАТ «Укрсоцбанк»); з державним капіталом РФ (ПАТ «Сбербанк», ПАТ «ВТБ Банк», ПАТ «Акціонерний комерційний промислово-інвестиційний банк»); з приватним капіталом українського походження [19]. Загалом кількість працюючих на півострові банків перевищувала 50, а банківських відділень нараховувалося близько 1200 од. [20]. Тобто у банківській сфері на території півострова існували вільна конкуренція та боротьба за клієнта між різними банками, притаманні розвинутій фінансовій системі України.

Банківська інфраструктура Криму на той час мала цілком європейський рівень. Громадяни України, які мешкали на території Криму, мали можливість отримувати кредити, розміщувати вільні кошти на строкових депозитах, користуватися різноманітними картковими продуктами, банкоматами, розплачуватись у торговельній мережі за допомогою пос-терміналів без використання готівки, здійснювати без обмежень валютообмінні операції, відправляти й отримувати приватні грошові перекази як у межах України, так і транскордонні, купувати у банках зливки дорожніх металів і пам'ятні монети, дорожні чеки та здійснювати багато інших зручних та звичних нам банківських операцій.

Після анексії Криму, що відбулась у 2014 р., ситуація у банківській сфері на півострові зміни-

лась докорінно та не на краще. Станом на сьогодні всі українські банки покинули півострів. Унаслідок введених проти РФ санкцій з боку західних країн та в умовах загрози відключення російських банків від системи *SWIFT* та кореспондентського обслуговування в іноземних установах роботу на півострові були змушені припинити також великі системні російські банки, що мають статус міжнародних, у першу чергу ПАТ «Сбербанк» та «ВТБ Банк». Іноземні банки, що багато років працюють у Росії («Райффайзен банк», «Юнікредіт банк», «Сіті-банк» та ін.), незважаючи на серйозний тиск з боку російської влади, з цих самих міркувань не ризикують відкривати власні відділення в Криму.

Отже, у Криму наразі працює обмежена кількість дрібних російських банків, які або вже знаходяться «під санкціями», або не мають кореспондентських відносин із зарубіжними партнерами, отже, не можуть постраждати від їх обмеження або розірвання [21]:

- банки «Морський» та «ЧБРР» – єдині з колишніх українських банків, що були зареєстровані на території Криму та залишилися працювати на півострові після його анексії. Їхні офіси та відділення розташовані у всіх великих містах півострова. Користуються послугами цих банків в основному місцеві жителі, адже перелік їхніх послуг не відповідає потребам відвідувачів Криму з Росії чи України;
- АБ «Россия», що підпав «під санкції» ще в 2014 р., лише в 2016 р. відкрив свої представництва на півострові. На сьогодні має в Криму 13 відділень та 113 банкоматів;
- банк «РНКБ», що є найбільш популярним на сьогодні в Криму. Його мережа складається з близько 300 відділень та 5 тис. банкоматів. Популярність цієї фінансової установи пояснюється тим, що банк пропонує зняття готівки з емітованих у Росії платіжних карт без комісії;
- АТ «Генбанк», що має відділення майже в усіх містах півострова, проте не користується популярністю, адже його комісія за зняття готівки становить 2,5 %.
- Банк «Крайинвест», як і банк «Россия», почав працювати в Криму лише з 2016 р.

Нині кримчанам недоступні приватні перекази міжнародних платіжних систем, зокрема *Western Union* та *MoneyGram*. Популярні українські платіжні системи («Аваль-експрес», «Онiкс»,

«PrivatMoney», «Швидка копія» та ін.) також не працюють на півострові.

Платіжні термінали у торговельній мережі наявні не в усіх точках продажу, та працюють з обмеженнями. Зокрема, громадянин України, що у приватних справах відвідує Крим, навряд чи зможе розрахуватись у кримському магазині платіжною карткою, емітованою на «материковій» частині країни, уже не кажучи про кредитну картку.

Технічна можливість користування міжнародними платіжними картками *Visa* та *MasterCard* (проте емітованими лише в Росії) з'явилася лише в другому кварталі 2015 р. [21], тобто понад рік кримчани були змушені користуватись у розрахунках переважно готівкою.

До інших втрат та незручностей для населення Криму у грошово-кредитній сфері, пов'язаних із анексією півострова, слід віднести такі:

- значна амплітуда коливань курсу рубля. Станом на середину 2018 р. його значення становить 62–63 руб./дол. США. Проте ще станом на 01.10.2014 р. курс цієї валюти був на рівні 39 руб./дол. США, а вже у грудні 2014 р. він опускався до 68 руб./дол. США [22] внаслідок падіння цін на енергоресурси та негативного впливу на валютний ринок запроваджених проти РФ економічних санкцій. Зрозуміло, що такі значні курсові коливання суттєво ускладнюють підприємницьку діяльність, негативно впливають на кредитний та депозитний ринки;
- низькі (порівняно з Україною) відсоткові ставки по строкових депозитах населення. Станом на середину 2018 р. максимальна ставка по річному депозиту в рублях у банку «РНКБ» становить усього 5,75 % річних [23]. Натомість ставки по валютних вкладах ще нижчі – максимум 1 % річних при вкладі на 1 рік. Умови по депозитах цілком надійних українських банків (адже всі ненадійні своєчасно виводяться з ринку з подальшим повним розрахунком із вкладниками у межах гарантованої державою суми у 200 тис. грн) на цьому фоні виглядають значно привабливішими. На сьогодні громадяни України мають можливість розміщувати вклади під 16–17,5 % річних у гривні (ПАТ «РВС Банк», АТ «Місто Банк», ПАТ «Мегабанк», ПАТ «Скай Банк», ПАТ «Агропросперіс Банк», ПАТ «Банк Кредит Дніпро», ПАТ «Комерційний Індустріальний Банк», ПАТ

«Полтава-Банк», ПАТ «АБ «Радабанк») та 4,75–5,25 % річних у валюті (ПАТ «РВС Банк», ПАТ «Універсал Банк», ПАТ «Банк інвестицій та заощаджень», ПАТ «Місто Банк», АБ «Укргазбанк») [24];

- значні обмеження й ускладнення при здійсненні експортно-імпорتنих операцій юридичних осіб, зареєстрованих у Криму. У зв'язку з тим, що чинний пакет санкцій проти Росії розповсюджується на торгівлю з підприємствами, зареєстрованими на півострові, усі вони стикаються з тими чи тими труднощами як при купівлі товарів іноземного виробництва, так і при продажі власної продукції за кордон. Ці ускладнення пов'язані в першу чергу з відсутністю кореспондентських відносин кримських банків із зарубіжними партнерами, що зумовлює неможливість прямих розрахунків в іноземних валютах. Отже, це змушує кримські підприємства використовувати різноманітні «схеми».

2. *Збереження та посилення санкцій проти РФ як країни-агресора, проведення під міжвідомчою координацією МТОТ та науковим супроводом НІСД фінансової оцінки реальних та потенційних втрат від гібридної війни для подання позовів у міжнародні судові юрисдикції з метою відшкодування завданих збитків шляхом отримання репарацій.* Станом на початок лютого 2018 р. у Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ) знаходилося 4226 справ, які стосуються подій у Криму та на Донбасі. З них лише 257 подано проти РФ, 908 – одночасно проти України та РФ, а проти України – майже 3000. У червні ц. р. ЄСПЛ погодився із клопотанням України про об'єднання провадження за міждержавними заявами стосовно порушень Російською Федерацією Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у два великих провадження: щодо Криму та Донбасу. Необхідно створювати міжнародно-правові підстави, щоб РФ несла повну юридичну та фінансову відповідальність за наслідки власної збройної військової агресії.

3. *Створення безпечних умов виплати заборгованості з пенсій.* Усього на непідконтрольній Україні території станом на серпень 2014 р. перебували 1278,2 тис. пенсіонерів, у т. ч. у Донецькій області – 767,3 тис. осіб, у Луганській – 510,9 тис. осіб. У червні 2018 р. виплачено пенсії 477 тис. осіб. Втрати власних коштів Пенсійного фонду України (ПФУ) по непідконтрольних українській владі територіях з початку

проведення антитерористичної операції станом на 01.07.2018 р. становили 70,4 млрд грн, що зіставно з обсягом 68,5 млрд грн пенсій, виплачених пенсіонерам з непідконтрольних територій (табл. 2). Не отримують пенсії 675,5 тис. осіб як такі, що залишили місце тимчасового проживання, виїхали, померли, не зареєструвалися відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 509. За розрахунковими даними, з часу припинення пенсійних виплат на непідконтрольних українській владі територіях Донецької і Луганської областей (з серпня 2014 р.) там залишилися проживати і жодного разу не зверталися до органів Пенсійного фонду України на підконтрольній території щодо поновлення пенсійних виплат 125,7 тис. пенсіонерів. Експерти одностайні у думці [25–26], що не виплачені громадянам на непідконтрольній українській владі території пенсії мають обліковуватись у фінансовій звітності Пенсійного фонду України як витрати майбутніх періодів, хоча ще до недавня вони зазначалися як економія.

4. Збереження високого рівня видатків Державного бюджету в обсязі не менше 5 % ВВП на забезпечення національної безпеки і оборони України. Разом із підвищенням боєздатності армії та модернізації її технічного забезпечення важливою є підтримка сімей загиблих та

постраждалих у бойових діях. Доцільно передбачити на постійній основі спрямування коштів (а не тільки спецконфіскації т. зв. «грошей Януковича») від корупційних правопорушень на додаткове фінансування армії, що сприятиме активному громадському контролю за ними.

5. Запровадження екологічних програм відновлення навколишнього природного середовища постраждалого регіону. Серед основних загроз екологічного і техногенного характеру Донбасу експерти зазначають [17–18]: забруднення ґрунту та повітря аміаком через руйнування техногенно небезпечних хімічних виробництв; неконтрольовані викиди та складування відходів коксохімічних виробництв; забруднення підземних ґрунтових вод, що використовуються як джерело питної води, унаслідок затоплення недіючих шахт; накопичення наднормативної кількості промислових відходів та ін.

6. Активізація заходів з розмінування звільнених територій. У 2014 р. планувалося очистити від мін 7 тис. км² територій, що були звільнені від терористів. Однак, за даними Міністерства оборони України, з того часу й до середини 2018 р. розмінувано лише 3,7 % потенційно небезпечних ділянок. За відомчою оцінкою, розмінування 1 м² площі коштує від 3 до 30 грн, а загальна площа замінованих

Таблиця 2

Динаміка втрат власних коштів Пенсійного фонду України по непідконтрольних українській владі територіях та видатків на виплату пенсій пенсіонерам, які проживали на непідконтрольній Україні території в 2014–2018 рр., млрд грн

Роки	Втрати власних коштів ПФУ				Виплачено пенсій ПФУ				
	наростаючим підсумком	за період, всього	у т. ч.:		за період	наростаючим підсумком, всього	у т. ч.:		
			Донецька область	Луганська область			Донецька область	Луганська область	інші області
2014	5,5	5,5	3,3	2,2	4,9	4,9	н/д	н/д	н/д
2015	19,6	14,1	8,5	5,6	29,4*	34,3	н/д	н/д	н/д
2016	39,9	20,3	13,6	6,7	11,5	45,8	н/д	н/д	н/д
2017	60,6	20,7	13,9	6,8	11,1	56,9	33,2	16,0	7,7
І півріччя 2018	70,4	9,8	6,5	3,3	11,6	68,5	н/д	н/д	н/д

Примітка.

* – з яких 1,9 млрд грн – виплата пенсії за січень 2016 р., здійснена в грудні 2015 р;

н/д – відсутні статистичні дані за період на сайті Пенсійного фонду України.

Джерело: побудовано за даними Пенсійного фонду України (див.: <http://www.pfu.gov.ua/category/poslugi/pensioneram/pensijne-zabezpechennya-vnutrishnoperemishhenih-osib/pensijne-zabezpechennya-vnutrishnoperemishhenih-osib-pensijne-zabezpechennya-vnutrishnoperemishhenih-osib/>).

ділянок становить близько 16 тис. км², у т. ч. 7 тис. км² – на підконтрольній українській владі території та орієнтовно 9 тис. км² – на непідконтрольній. За середньостатистичними даними ООН, на «очищення» (розмінування) територій після одного року війни потрібно 10 років. Таким чином, процес вимагатиме значного обсягу коштів і триватиме щонайменше 10–15 років, але, за деякими оцінками, може розтягнутись і до 40 років.

7. *Запровадження у майбутньому на звільнених територіях спеціальних економічних зон «Крим» та «Донбас» із низкою податкових та митних пільг*, зокрема в частині ставок податку на прибуток підприємств та майнових податків, окремих податків на зовнішньоекономічну діяльність для інноваційно активних підприємств. Водночас з метою уникнення помилок 1998–2005 рр. [5, с. 8–9] необхідно дотримуватися принципів відкритості процедур, прозорості ухвалення рішень щодо надання та підзвітності отримувачів таких пільг. Перспективним може стати залучення китайських інвесторів як політично привабливих одночасно РФ, Білорусі та Україні для створення нових спільних промислових виробництв і робочих місць.

Отже, деокупація та реінтеграція потребують широкої низки фінансових інструментів із значним обсягом залучення коштів публічних фондів. Відтак необхідність їх наповнення на перше місце державної політики висуває завдання прискорення економічного зростання України. Воно ж покликане забезпечити істотно вищий від РФ рівень добробуту громадян, а підвищення якості публічних адміністративних та соціальних послуг до найкращих європейських практик має стати магнітом реінтеграції мешканців непідконтрольних нині територій Донбасу та Криму.

Висновки. Зважаючи на обмеженість ресурсів, систематизація вже реалізованих та майбутніх інструментів державної підтримки з боку різних органів влади постраждалих громадян та регіону надає повномасштабну картину цих інструментів. Попри активізовану вичерпну кількість спеціальних інструментів, як-от: адресна грошова допомога переселенцям, фінансова підтримка під час придбання житла та працевлаштування, субвенції з Державного бюджету України на відновлення постраждалого регіону та ін., їх обсяг залишається недостатнім відносно втрат від розв'язаної РФ гібридної війни проти України. Наукова дискусія

щодо доцільності, набору та механізмів реалізації нових фінансових інструментів зробить процес майбутньої реінтеграції окупованих територій політично та економічно безпечнішим.

Список використаних джерел

1. Aslund A. Kremlin aggression in Ukraine: the price tag [Електронний ресурс] / The Atlantic Council. – March, 2018. – Режим доступу : http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Cost_of_Kremlin_Aggression_web.pdf
2. Донбас і Крим: ціна повернення [Електронний ресурс] : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – 474 с. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Razom_kRym_donbas-4ab2b.pdf
3. Світова гібридна війна: український фронт [Електронний ресурс] : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – Харків : Фоліо, 2017. – 496 с. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/book_2017/HW_druk_fin+site_changed.rar
4. Власюк О. С., Кононенко С. В. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни [Електронний ресурс] : монографія. – К. : НІСД, 2017. – 304 с. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/niss_Kreml-agressin__druk-d7e5f.pdf
5. Фіскальна безпека України в умовах гібридної війни: виклики, ризики, загрози та напрями реагування [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / О. С. Власюк (кер. авт. кол.), Л. Г. Шемаєва, О. М. Ляшенко, Н. Я. Юрків, Н. В. Корень [та ін.]. – К. : НІСД, 2016. – 71 с. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/fisk_bezpeka-a7841.pdf
6. Економічна безпека України в умовах гібридної агресії [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / Я. Б. Базилюк, С. В. Давиденко, Д. Ю. Венцковський [та ін.]. – К. : НІСД, 2017. – 84 с. – (Сер. «Економіка», вип. 25). – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/2540/>
7. Касперович Ю. В. Фінансування державної соціальної підтримки громадян, постраждалих внаслідок гібридної війни РФ проти України [Електронний ресурс] : аналіт. записка. – К. : НІСД, 2017. – 26 с. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Kasperovych-f9b81.pdf>
8. Березовець Т. Анексія: острів Крим: хроніки «гібридної війни». – Вид. 2-ге. – К. : Брайт Стар Паблішинг, 2016. – 391 с.
9. Гай-Нижник П. Основні засади Стратегії деокупації та реінтеграції Криму в контексті національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання [Електронний ресурс] : експертно-аналіт. доповідь. – К. : «МП Леся», 2017. – 52 с. – Режим доступу : <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/2017book-strategiya-deocupacii.pdf>
10. Гібридна війна: in verbo et in praxi [Електронний ресурс] : монографія / О. Базалук та ін. ; під. заг. ред. Р. О. Додонова. – Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД»,

2017. – 412 с. – Режим доступу : <http://jmonographs.donnu.edu.ua/article/view/3781/3814>

11. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи [Електронний ресурс] : аналіз. доповідь / В. Смолій, С. Кульчицький, Л. Якубова ; відп. ред. Г. Боржак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2016. – 616 с. – Режим доступу : <http://resource.history.org.ua/item/0013144>

12. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. – К. : Kalamar, 2017. – 266 с.

13. Перепелиця Г. М. Україна-Росія: війна в умовах співіснування : монографія. – К. : ВД «Стилос», 2015. – 880 с.

14. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі [Електронний ресурс] : національна доповідь / Е. М. Лібанова (ред.), В. П. Горбулін, С. І. Пирожков та ін. – К. : НАН України, 2015. – 363 с. – Режим доступу : https://www.idss.org.ua/monografii/2016_dopov_Donbas.pdf

15. Куромія Х. Зрозуміти Донбас [Електронний ресурс] / пер. О. Панич. – К. : Дух і літера, 2015. – 142 с. – Режим доступу : https://issuu.com/duh-i-litera/docs/extract_kuromia2

16. Бурковський П., Кермач Р. Чим живуть тимчасово неконтрольовані території Донбасу? Особливості горизонтальної комунікації мешканців розділеного регіону [Електронний ресурс] : звіт за результатами дослідження. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2018. – Режим доступу : <https://dif.org.ua/uploads/pdf/19679939795b4f51df073308.46033529.pdf>

17. Справжня ціна вугілля в умовах війни на Донбасі: погляд крізь призму прав людини [Електронний ресурс] : дослідження / Д. Казанський, А. Некрасова, О. Савицький [та ін.] ; за заг. ред. А. Некрасової та В. Щербаченка. – К. : Вид-во ТОВ «Арт книга», 2017. – 140 с. – Режим доступу : https://ua.boell.org/sites/default/files/real_price_of_coal_in_war_time_donbas.pdf

18. Екологія Донбасу: невійськова загроза Україні : зб. наук. пр. / за наук. ред. В. Г. Потапенка. – Львів : ДВНЗ «ДОННТУ», 2016. – 121 с.

19. Крим без банків [Електронний ресурс] / Антикор. – 2014. – 18 квітня. – Режим доступу : <http://antikor.com.ua/articles/5203-krym-bez-bankov>

20. Потери украинских банков из-за аннексии Крыма превышают 100 млрд грн – НАБУ [Електронний ресурс] / Хвиля. – 2015. – 24 липня. – Режим доступу : <http://hvylya.net/news/digest/poteri-ukrainskih-bankov-iz-za-anneksii-kryima-prevyishayut-100-mlrd-grn-nabu.html>

21. Какие банки работают в Крыму в 2015 году [Електронний ресурс] // Финансовый базис. – Режим доступу : <http://finbasis.ru/kakie-banki-segodnya-rabotayut-v-krymu-v-2015-godu/>

22. Курс доллара и евро в 2014 году [Електронний ресурс] // Консультант Плюс. – Режим доступу : <https://www.consultant.ru/law/ref/stavki/kurs-dollar-euro/>

23. Вклады Российского Национального Коммерческого Банка [Електронний ресурс] / Banki.ru. – Режим доступу : <http://www.banki.ru/products/deposits/rncb/>

24. Депозиты и вклады в банках Украины [Електронний ресурс] / Prostobank.ua. – Режим доступу : <http://www.prostobank.ua/depozity>

25. Особливості забезпечення пенсійними виплатами осіб з непідконтрольних територій [Електронний ресурс] : дослідження / А. Іващенко, М. Шульга ; за заг. ред. В. Мазярчука ; Офіс з фінансового та економічного аналізу у Верховній Раді України. – Травень, 2018. – Режим доступу : https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/06-06-18_vpo_dlja_sajtu.pdf

26. Котляр А. Невиплата пенсій ВПО як символ лицемірства держави [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2018. – № 1201 (7–13 липня). – Режим доступу : https://dt.ua/internal/neviplata-pensiytro-yak-simvol-licemirstva-derzhavi-282463_.html

References

1. Aslund, A. (2018). Kremlin aggression in Ukraine: the price tag. *atlanticcouncil.org*. Retrieved from http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Cost_of_Kremlin_Aggression_web.pdf [in English].

2. Horbulin, V. P., Vlasiuk, O. S., Libanova, E. M., & Liashenko, O. M. (Eds.). (2015). *Donbas i Krym: tsina povernennia [Donbas and Crimea: the Price of Return]*. Kyiv: NISD. *niss.gov.ua*. Retrieved from http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Razom_kRym_donbas-4ab2b.pdf [in Ukrainian].

3. Horbulin, V. P., Vlasiuk, O. S., & Liashenko, O. M. (Eds.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front [The World Hybrid War: Ukrainian Forefront]*. Kharkiv: Folio. *niss.gov.ua*. Retrieved from http://www.niss.gov.ua/public/File/book_2017/HW_druk_fin+site_changed.rar [in Ukrainian].

4. Vlasiuk, O. S., & Kononenko, S. V. (2017). *Kremlivska ahresiiia proty Ukrainy: rozdumy v konteksti viiny [Kremlin aggression against Ukraine: reflection in the context of war]*. Kyiv: NISD. *niss.gov.ua*. Retrieved from http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/niss_Kreml-agressin_druk-d7e5f.pdf [in Ukrainian].

5. Vlasiuk, O. S. (Ed.), Shemaieva, L. H., Liashenko, O. M., & Yurkiv, N. Ya., et al. (2016). *Fiskalna bezpeka Ukrainy v umovakh hibrydnoi viiny: vyklyky, ryzky, zahrozy ta napriamy reahuvannia [Fiscal Security of Ukraine under Hybrid War Conditions: Challenges, Risks, Threats and Response Teams]*. Kyiv: NISD. *niss.gov.ua*. Retrieved from http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/fisk_bepeka-a7841.pdf [in Ukrainian].

6. Bazyluk, Ya. B., Davydenko, S. V., & Ventskovskiy, D. Yu., et al. (2017). *Ekonomichna bezpeka Ukrainy v umovakh hibrydnoi ahresii [Economic Security of Ukraine in Conditions of Hybrid Aggression]*. Kyiv: NISD. *niss.gov.ua*. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/2540/> [in Ukrainian].

7. Kasperovych, Yu. V. (2017). *Finansuvannia derzhavnoi sotsialnoi pidtrymky hromadian, postrazhdalykh*

- vnaslidok hibrydnoi viiny RF proty Ukrainy [Financing of state social support of citizens who suffered as a result of the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine]. Kyiv: NISD. *niss.gov.ua*. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Kaspe-rovych-f9b81.pdf> [in Ukrainian].
8. Berezovets, T. (2016). *Aneksiia: ostriv Krym: khroniky «hibrydnoi viiny»* [Aneksiya: island of Crimea: Chronicles of the “hybrid war”]. Kyiv: Brait Star Pabliishynh [in Ukrainian].
9. Hai-Nyzhnyk, P. (2017). Osnovni zasady Stratehii deokupatsii ta reintehratsii Krymu v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy: shtrykhy do problemy y napriamky rozviazannia [The main principles of the Crimea’s de-occupation and reintegration strategy in the context of Ukraine’s national security: the strokes to the problem and the direction of the solution]. Kyiv: «MP Lesia». *www.hai-nyzhnyk.in.ua*. Retrieved from <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/2017book-strategiya-deocupacii.pdf> [in Ukrainian].
10. Bazaluk, O., et al. (2017). Hibrydna viina: in verbo et in praxi [Hybrid war: in verbo et in praxi]. R. O. Dodonov (Ed.). Vinnytsia: TOV «NilanLTD». *jmonographs.donnu.edu.ua*. Retrieved from <http://jmonographs.donnu.edu.ua/article/view/3781/3814> [in Ukrainian].
11. Smolii, V., Kulchytskyi S., Yakubova, L., & Boriak, H. (Ed.). (2016). Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspilno-politychnomu ta etnokulturnomu prostori Ukrainy: istorychnyi dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy [Donbas and Crimea in the economic, sociopolitical and ethno-cultural space of Ukraine: historical experience, modern challenges, perspectives]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. *resource.history.org.ua*. Retrieved from <http://resource.history.org.ua/item/0013144> [in Ukrainian].
12. Mahda, Ye. (2017). *Hibrydna ahresiiia Rosii: uroky dlia Yevropy* [Hybrid aggression of Russia: Lessons for Europe]. Kyiv: Kalamar [in Ukrainian].
13. Perepelytsia, H. M. (2015). *Ukraina-Rosiiia: viina v umovakh spivisnuvannia* [Ukraine-Russia: war in the conditions of coexistence]. Kyiv: VD «Stylos» [in Ukrainian].
14. Libanova, E. M. (Ed.), Horbulin, V. P., & PyrozHKov, S. I., et al. (2015). Polityka intehratsii ukrainskoho suspilstva v konteksti vyklykiv ta zahroz podii na Donbasi [Policy of Integration of Ukrainian Society in the Context of Challenges and Threats in the Donbass]. Kyiv: NAN Ukrainy. *www.idss.org.ua*. Retrieved from https://www.idss.org.ua/monografii/2016_dopov_Donbas.pdf [in Ukrainian].
15. Kuromiia, Kh. (2015). *Zrozumity Donbas* [Understand Donbas]. Panych, O. (Trans.). Kyiv: Dukh i litera. *issuu.com*. Retrieved from https://issuu.com/duh-i-litera/docs/extract_kuromia2 [in Ukrainian].
16. Burkovskiy, P., & Kermach, R. (2018). Chym zhyvut tymchasovo nekontrolovani terytorii Donbasu? Osoblyvosti horizontalnoi komunikatsii meshkantsiv rozdilenooho rehionu [What do temporarily uncontrolled territories of the Donbas live? Features of horizontal communication of the inhabitants of the divided region]. Kyiv: Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. Ilka Kucheriva. *dif.org.ua*. Retrieved from <https://dif.org.ua/uploads/pdf/19679939795b4f51df073308.46033529.pdf> [in Ukrainian].
17. Kazanskyi, D., Nekrasova, A., & Savytskyi, O., et al. (2017). Spravzhnia tsina vuhillia v umovakh viiny na Donbasi: pohliad kriz pryzmu prav liudyny [The real price of coal in the conditions of the war in the Donbass: a view through the human rights]. Nekrasova, A., & Shcherbachenko, V. (Eds.). Kyiv: Vyd-vo TOV «Art knyha». *ua.boell.org*. Retrieved from https://ua.boell.org/sites/default/files/real_price_of_coal_in_war_time_donbas.pdf [in Ukrainian].
18. Potapenko, V. H. (Ed.). (2016). *Ekolohiia Donbasu: neviiskova zahroza Ukraini* [Ecology of Donbass: non-military threat to Ukraine]. Pokrovsk: DVNZ «DonNTU» [in Ukrainian].
19. Krym bez bankov [Crimea without banks]. *Antykor – Anticore*. (n. d.). *antikor.com.ua*. Retrieved from <http://antikor.com.ua/articles/5203-krym-bez-bankov> [in Russian].
20. Poteri ukrainskikh bankov iz-za aneksii Kryma prevyshaiut 100 mlrd grn – NABU [The losses of Ukrainian banks due to the annexation of the Crimea exceed 100 billion UAH – NABU]. *Khvyliia – The Wave*. (n. d.). *hvylyia.net*. Retrieved from <http://hvylyia.net/news/digest/poteri-ukrainskikh-bankov-iz-za-aneksii-kryma-prevyishayut-100-mlrd-grn-nabu.html> [in Russian].
21. Kakie banki rabotaiut v Krymu v 2018 godu [Which banks work in the Crimea in 2018]. *Finansovyi basis – Financial Basis*. (n. d.). *finbasis.ru*. Retrieved from <http://finbasis.ru/kakie-banki-segodnya-rabotayut-v-krymu-v-2015-godu/> [in Russian].
22. Kurs dollara i evro v 2014 godu [Dollar and euro exchange rate in 2014]. (n. d.). *www.consultant.ru*. Retrieved from <https://www.consultant.ru/law/ref/stavki/kurs-dollar-euro/> [in Russian].
23. Vklady Rossiiskogo Natsionalnogo Kommercheskogo Banka [Deposits of the Russian National Commercial Bank]. (n. d.). *www.banki.ru*. Retrieved from: <http://www.banki.ru/products/deposits/rncb/> [in Russian].
24. Depozity i vklady v bankah Ukrainy [Deposits in banks of Ukraine]. *www.prostobank.ua*. (n. d.). *www.prostobank.ua*. Retrieved from <http://www.prostobank.ua/depozity> [in Russian].
25. Ivashchenko, A., Shulha, M., & Maziarchuk, V. (Ed.). Osoblyvosti zabezpechennia pensiniymy vyplatamy osib z nepidkontrolnykh terytorii [Peculiarities of provision of pension payments for persons from uncontrolled territories]. *Ofis z finansovoho ta ekonomichnoho analizu u Verkhovnii Radi Ukrainy – The Financial and Economic Analysis Office in the Verkhovna Rada of Ukraine*. (n. d.). *feao.org.ua*. Retrieved from https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/06-06-18_vpo_dlja_sajtu.pdf [in Ukrainian].
26. Kotliar, A. (2018). Nevyplata pensii VPO yak symvol lytsemirstva derzhavy [Failure to pay IDP pensions as a symbol of state hypocrisy]. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina – Mirror Weekly. Ukraine, 1201. dt.ua*. Retrieved from https://dt.ua/internal/neviplata-pensii-tpo-yak-simvol-licemirstva-derzhavi-282463_.html [in Ukrainian].